

MARCHUT RÉKA*

Kisebbségi vagy nemzeti trauma?

Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér” – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. Pécs: Kronosz, 2021. 472 oldal

„Malenkij robot”, elhurcoltak, deportáltak, internáltak, GULAG, GUPVI, foglyok, civilek, polgári lakosság, a kommunizmus áldozatai – mind-mind olyan hívószó, amely a mai közbeszédben azt az eseménysort igyekszik körülírni, meghatározni, melynek során a II. világháború végén az előre nyomuló Vörös Hadsereg hadifoglyokat és civileket szállított a Szovjetunió kényszermunkatáboraiába. A magyar Országgyűlés 2012. május 21-én a „Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknepjává” nyilvánította november 25-ét. Ugyanakkor február 25-én, a kommunista diktatúrák áldozatainak emléknepjén is szokás róluk megemlékezni. 2015 ezen személyek emlékévé lett, melyet 2017. február 15-ig meghosszabbítottak. A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) egy 679 339 találatot (személyt) tartalmazó adatbázist tett közzé a „Szovjet táborok magyar foglyai” megnevezéssel 2021 tavaszán. A teljesnek mondható adatbázist, amelynek felbecsülhetetlen értéke van mind a kutatók, mind a hozzátartozók, leszármazottak számára, az MNL az Orosz Állami Hadilevéltártól vásárolta meg.

Ebben a terminológiai kavalkádban nem csoda, ha az érdeklődő olvasó, aki kezébe veszi Márkus Beáta könyvét, nem fogja tudni eldönteni, hogy a német származású deportáltakra emlékezünk-e november 25-én vagy február 25-én, vagy megtaláljuk-e őket a Levéltár jegyzékében. Elsősorban nem az emlékezetpolitika számlájára írható ez a bábeli zűrzavar, hanem sokkal inkább a korabeli források szóhasználatának pontatlanságai okolhatók érte. Ebből is látható, milyen nehéz helyzetben van az a kutató, aki ezt a kérdéskört rekonstruálni szeretné. Ahhoz, hogy valamennyire tisztábban láthassunk, szükséges a végtelenül precíz, pontos és hatalmas forrásfeldolgozó munka, amit Márkus Beáta egy évtized alatt végzett el. Ez kiemeli művét a hasonlók sorából, mert ilyen részletes alap kutatásra épülő mű ezidáig nem született. A szerző

* A szerző történész, a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: marchut.reka@tk.hu

a jelenlegi Magyarország területén élő német származásúak Szovjetunióba deportálásának bemutatását tűzte ki célul helyi és regionális szinten.

Munkája úttörő és unikális is. Márkus olyan témával foglalkozott, ami egészen a rendszerváltásig tabunak számított (bár a témával kapcsolatos anyaggyűjtés már korábban megindult), így 1989 ebből a szempontból is cezúra, nemcsak a történetész szakmában, hanem az eseményeket túlélők számára is, hiszen lassan-lassan elkezdtek előtörni az évtizedek alatt elnyomott történetek, traumák. Bő húsz évvel a rendszerváltás után a szerző olyan diszkurzív térben kezdte el kutatómunkáját, amikor az emlékezetpolitika már erőteljesen rányomta bélyegét a múlt eseményeire. Ez egyrészt könnyítheti a kutató munkáját, mert figyelemre és érdeklődésre számíthat, másrészt viszont a kimondott vagy ki nem mondott elvárások nagyon meg is nehezíthetik az objektív kép kialakítását. Márkus Beáta eddigi publikációin és köztük ezen a könyvön is érezhető, hogy nagyon törekedett a múlt hiteles, objektív rekonstruálására. Olyannyira, hogy az olvasónak az az érzése, hogy Márkus visszanyúlt a 19. század végére jellemző pozitivistá történelemszemlélethez, hiszen az az általa is utólag illuzórikusnak mondott cél vezette, „hogyminden elérhető forrást felkutassak és bevonjak vizsgálataimba”. (22). Láthatóan nehezen mondott le erről a célkitűzésről, mert még a 150. oldalon is azt olvashatjuk, hogy „[a] teljes rekonstrukció ilyen forrásadottságok mellett nyilvánvalóan nem lehetséges, még más források bevonásával sem”. Úgy gondolom, hogy ez az évtizedes kutatómunka történelemelméleti megközelítéseit is jelentősen formálta, az illuzórikus kép összetörésével valóságghűbb kép állt benne össze a történész és a múlt viszonyáról.

Márkus leírja, hogy két keret szokta meghatározni a témával foglalkozó szakirodalmi munkákat: az egyikben a deportált személyek csoportján van a súlypont, míg a másik – mostanság ez vált dominánssá – a tettesekre összpontosít. A szerzőnek mindkettővel szemben joggal vannak fenntartásai, munkájában arra törekedett, hogy a két szempontot egyszerre érvényesítse. A historiográfiai bevezetőben utalt rá, hogy a deportálással elsősorban Stark Tamás, Bognár Zalán és Varga Mária foglalkoztak, ugyanakkor kritikaként fogalmazta meg, hogy a német származásúak „csak egy kisebb csoportként jelentek meg a deportáltak széles halmazában”. (20.) A recenziens ezt a megállapítást azért nem fogadhatja el kritikaként, mert az elhurcoltak több száz ezres számához viszonyítva valóban kisebb csoportot jelentettek, bár arányuk az összslakosságon belül felülreprezentált volt. Erre a problémára még a későbbiekben kitérek.

A kötet hatalmas forrásbázis feldolgozásával készült. A munka gerincét többnyire a megyei levéltárak iratanyaga adja. Márkus tíz megyei levéltárban végzett kutatásokat; a vármegyei közigazgatás iratanyagán túl a járási és a települési szintet is vizsgálta. Emellett az Országos Levéltárban és egyházi levéltárakban is folytatott forrásfeltárást. A németországi levéltárakat is bevonta a vizsgálatba, így a Bundesarchivban és a bayreuthi Lastenausgleichsarchivban is kutatott. Lényeges az Ostdokumentationnak a bevonása, mert a magyar történészszakma előtt

ez eddig kevésbé volt ismert. Az átnézett iratok többnyire 1944 és 1947 között keletkeztek. A levéltári iratanyag mellett a szerző egodokumentumokat (levelek, naplók, memoárok, interjúk) és korabeli sajtótermékeket is felhasznált. Korábban, 2013-ban közreadott egy deportáltakkal, elhurcoltakkal, az események átélőivel általa készített interjúkat tartalmazó kötetet, melynek munkálatai során szembesült azzal a történeti módszertani problémával, hogy az interjúk mennyiben használhatóak vagy nem használhatóak történeti forrásként. A kötetben nagyon szakszerűen alkalmazza az oral history eredményeit.

A kötet felépítése logikus, jól követhető. A hipotézist, historiográfiát és módszertani kérdéseket tárgyaló bevezető után Márkus történeti kontextusba helyezi kutatási témáját. Ezt követően a vizsgálati szempontokról olvashatunk. Ebben a részben földrajzilag körülírja a német településterületeket és deportálási régiókat, kifejti a hadiesemények alakulását. Kronológiailag is tágítja a horizontot, visszanyúl a két világháború közötti időszakra, amelyben a német kisebbség és a magyar nemzetiségpolitika viszonyát tárgyalja, valamint a németek politikai mobilizálódását mutatja be. Egy utolsó alfejezetben a német származás értelmezésének problematikájáról olvashat az érdeklődő.

Ezután következik a munka gerince, a németek deportálásának részletes tárgyalása a szerző által meghatározott öt deportálási régióban. *A deportálás utótörténete* című fejezettel a szerző a deportált személyek hazatérésével, itteni helyzetükkel foglalkozik; valamint, még tovább gördítve az idő kerekét, a deportálás emlékezetkultúrája is kap egy alfejezetet a könyvben. A munkát az összegző fejezetet követően, mellékletek, rövidítésjegyzék, irodalomjegyzék és névmutató zárja.

Lényegesnek tartom kiemelni, hogy Márkus a bevezetőben tisztázott néhány fogalmat (internálás, deportálás, németek, magyarok), amelyek alapvetőek a téma szempontjából. Manapság egyre inkább tapasztaljuk azt, hogy akár egy-egy megemlékező műsorban, akár a közbeszédben mennyire szakszerűtlenül és következtelenül használnak egy-egy kifejezést, ezzel táptalaját adva a különféle emlékezetpolitikai ferdtételeknek. Így például világosan le is vezet, hogy bár szokás a németek GULAG-ra való deportálásáról beszélni, a valóságban azonban a kutatás mai állása szerint senki nem járt közülük a GULAG-lágerekben, hanem GUPVI-lágerekbe kerültek. Márkus nagyon érthetően és világosan megfogalmazza a kettő közötti különbséget.

Bár nagyon igyekszik helyükre tenni a terminológiai pontatlanságokat egyes általa jól definiált kifejezések következetes használatával, mégis úgy gondolom, hogy fogalomhasználatával olykor ő is csorbítja a történeti hűséget. Önkenyvesnek tartom a deportálásnak csak a német származásúak elhurcolására való használatát, és erről a csoportról leválasztani a más származásúak és a férfiak elhurcolását. Márkus szerint az egyik deportálás, a másik elhurcolás. Az a véleményem, hogy semmi nem indokolja ezt a különválasztást, hiszen a deportálás jelentése, ahogy azt Márkus is leírja Glatz Ferenc nyomán: „bizonyos területek polgári lakosságának

vagy a lakosság meghatározott részének idegen országba, kényszerlakhelyre vagy gyűjtőtáborba kényszerítése, odaszállítása vagy telepítése.” (36). Ez történt mind a németekkel, mind a nem németekkel, még akkor is, ha a nőknek (és volt rá példa, hogy velük a gyerekeknek is) a deportálása csak a németeket érintette. Nem szerencsés kisajátítani ezt a kifejezést csak az elhurcoltak egyik csoportjára. Problémásnak tartom, hogy a szerző nem nevezi deportáltaknak például a Hajdúböszörményből, Nyíregyházáról, Debrecenből elhurcolt férfiak ezreit. Ezzel azt a tételt akarja igazolni, hogy a deportálás elsősorban a német lakosságot érintette, de akkor nem tud mit kezdeni azon emberek ezreivel például, akiket ezekből a városokból deportáltak. Márkus az ő deportálásukat a 4. Ukrán front 0036-os parancsának a „számlájára” írja, melynek értelmében Kárpátaljáról német és magyar nyelvű személyeket hurcoltak el. „[A] szakirodalom nem különbözteti meg a térségben egyértelműen a német származású civilek deportálását és az ilyen akciókat.” (154). Attól még, hogy a kutató megpróbálja szétszálalni – ha egyáltalán ez sterilen kimutatható lenne –, hogy kiket milyen parancs alapján hurcoltak el, a lényegen semmit nem változtat, ugyanúgy deportálták mindannyiukat idegen állam területén lévő kényszermunkatáborokba.

A szerző a terminológiai meghatározásoknál igyekszik bemutatni azt is, hogy kik a németek, illetve kiket tekintettek annak. Úgy vélem, hogy a könyv rámutat arra, hogy milyen sokféleképpen értelmezték azt, hogy kik a németek; ennek megítélése nagyon szubjektív volt. Márkus jószerevével ezt a magyar közigazgatási hatóságok számlájára írja elmarasztalóan, amivel a recenziens nem feltétlenül ért egyet. Egy helyütt a szerző azt írja, hogy „A községek vezetői nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az öndefiníciónak, ha volt rá mód, az utolsó népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi adatai alapján hoztak döntéseket.” (102). Majd a Sváb Törökországból (Tolna és Baranya vármegyék) való deportálás során azt állapítja meg, hogy „[e]z nem jelentette azonban azt, hogy a szovjetek válogatás nélkül vitték volna a civileket – csupán azt, hogy a magyar hivatali népszámlálás eredményeit nem vették figyelembe a deportálandók kiválasztásánál”. (248). Márkus nem veszi figyelembe azt a Czibulka Zoltán által már feltárt, majd többek által hivatkozott körülményt, hogy a KSH nem adta, nem adhatta ki nekik az adatokat. Ez a kitelepítések előkészítésénél, sőt, a végrehajtásnál is probléma volt. 1944 végén, 1945 elején a helyi hatóságok még semmilyen népszámlálási adattal nem rendelkezettek.

Mivel a könyvben arról is olvashatunk, hogy milyen sokféleképpen értelmezték azt, hogy ki a német, ezért nem tartom szerencsésnek a könyv főcímét sem. Az eleki főszolgabíró jelentéséből vett idézet éppen azt a sokféleséget takarja el, ami a németek meghatározását jellemezte, ezért ez a címválasztás ugyanolyan önkényes, mint az, ahogyan a hatóságok vagy a szovjetek önkényesen besoroltak valakit a németek csoportjába.

A munkának azonban egyik nagy érdeme, hogy a kutatás, amelyre épül, régiókra lebontva a teljes jelenlegi országterületre kiterjed. A szerző öt „régión” osztotta

az országot: Sváb Törökország (Baranya, Somogy és Tolna vármegyék), Budapest és környéke, Bács-Kiskun, Békés-Csanád és Északkelet-Magyarország, és így öt esettanulmányt készített. Nagyon fontosnak tartom azt a szempontrendszert, amit következetesen végig visz mindegyik régió bemutatásánál: először regionális szintű térképeken ábrázolja településenként a deportáltak számának arányát, majd a terület földrajzi meghatározását írja le és a közigazgatási határok alakulását. Ezután következik az etnikai összetétel ismertetése és a németek politikai szerveződése a térségben a két világháború között és a világháború alatt. A deportálások végrehajtásának bemutatása során hat szempontot vizsgál a szerző: 1. a vármegyei vezetések és a debreceni kormányzervek közötti interakciók; 2. a vármegyei vezetések és a szovjet parancsnokság közötti interakciók; 3. az alsó szintű közigazgatás és a szovjet parancsnokságok közötti interakciók; 4. a vármegyei vezetések és az alsó szintű közigazgatás közötti interakciók; 5. az alsó szintű közigazgatás saját hatáskörében tett intézkedések; 6. és végül az érintettek, hozzátartozók és ismerőseik akciói. Ez a szempontrendszer egyrészt áttekinthetővé teszi a munkát és lehetőséget ad a regionális összehasonlításra, másrészt azonban néhol nehézkessé is teszi az események követését.

Amint azt már említettem, a munka forrásgazdagsága a kötet legnagyobb érdeme, a források alapján levont következtetések néhol azonban olyan ítélezőek és sommásak, melyek eltakarják azt a sokszínűséget, amit a források adnak az olvasónak. Egy konkrét példát szeretnék erre kiemelni. Január elején az Erdei Ferenc által vezetett belügyminisztériumban már tudták, hogy mi történik a deportáltakkal. Erdei magukra hagyta a helyi hatóságokat a szovjet parancsnokságokkal szemben, és nem tájékoztatta a lakosságot arról, hogy mi várható, olvashatjuk a könyvben. „Őt, illetve a magyar kormányt tehát súlyos felelősség terheli azért, ami 1945 januárjában történt.” (112). A magyar közigazgatás embereit Márkus ugyanígy elmarasztalja azért, amiért nem tiltakoztak a németek deportálása ellen a szovjet parancsnokságnál. Majd ugyanez az elmarasztalás folytatódik az 1945 tavaszától kezdődő korszakra vonatkozóan is, amikor a magyar kormány a hadifoglyok és a polgári civil lakosság hazahozatalára tesz erőfeszítéseket; Márkus szerint ez diszkriminatív volt a németekre nézve. A történeti kontextus nagyban segítené a történeti értékelést: 1944 végén, 1945 elején Magyarország hadművelleti terület, ahol a fegyverek ropogása az emberek egzisztenciális létének a meghatározója. Ez nem egy békebeli jogállam időszaka, amikor tiltakozni lehet az igazságszolgáltatásra hivatkozva. Az egyedi esetek számomra éppen azt mutatják, hogy a helyi közigazgatás vezetői sok esetben mentették, ami menthető, de igen korlátozott volt a mozgásterük. Ugyanígy láthatunk példát arra is, hogy elmenekültek, vagy személyes ellenfeleiket igyekeztek a szovjetek kezére adni. A túlkapások pedig az emberi gyengéséget mutatják, ezért véleményem szerint nem lehet a teljes közigazgatási apparátusra ítéletet mondani. 1945 tavaszától pedig a berendezkedő új rendszerben megvoltak azok a keretek, amelyek között esetleg eredményeket lehetett elérni.

Ahogy általánosságban a magyar kormányt és a magyar hatóságokat nem lehet elítélni, úgy természetesen felmenteni sem lehet a felelősség alól, de az ítékezés, amellett, hogy vitatható, kérdéses is, hogy történelmi feladat-e vagy sem; a közös trauma feldolgozásában nem biztos, hogy segít, nem visz előre. Nyilvánvalóan nem volt szükség például egyetlenegy „árulóra” sem ahhoz, hogy a szovjet katonai parancsnokság tudja azt, hogy Balmazújvárosban németek is élnek. Ez köztudott volt akkor is és most is, a katonai hírszerzés pedig működött „árulók” nélkül is. Amikor egy hadsereg bevonul egy hadműveleti területre, arról előzetesen már információi vannak.

Az események helyes értékeléséhez pedig biztosan szükség lett volna a bevezetőben egy olyan mondatra, hogy 1941-ben Németország megtámadta a Szovjetuniót. 1944 végén, 1945 elején ez a két ország egymás ellen hadban álló fél, és ennek a háborúnak az áldozatai azok a német civilek is, akiket a Szovjetunióba deportáltak. Magyarország pedig Németország oldalán és a deportálások idejében már német megszállás alatt szintén a Szovjetunió ellenfele, a Vörös Hadsereg pedig úgy szabadította fel Magyarországot, hogy közben megszállta. Ha ezeket szem elől tévesztjük, akkor a részletek fognak olyannyira kinagyítódni, amelyek alapján téves következtetéseket fogunk levonni.

A szerzővel ellentétben úgy gondolom, hogy a deportált németek története igenis a magyar nemzeti tragédia része is, ugyanaz a sors várt rájuk a Szovjetunió kényszermunkatáboráiban, mint a magyar és a más etnikumú deportáltakra. Ezért tartom kifejezőnek az említett levéltári adatbázis címét is. Természetesen ez nemzetfelfogás kérdése, és ezért elfogadhatónak tartom azt, ha a szerző erről más gondol.

Márkus Beáta munkája és az abból megszületett könyve a történelmi szakmát gazdagította, a magyarországi németek történetének újabb fontos állomását jelenti, műve megkerülhetetlen az ezzel foglalkozó kutatók számára. Olyan hiánypótló kötet, mely az eddigi legteljesebb forrásbázissal mutatja be a magyarországi németek deportálásának történetét és lehetőséget ad a regionális összehasonlításra.